

tallose geïmproviseerde organisaties zich getroostten, en door de hongertochten welke van de steden in het westen uit werden ondernomen, wel ietwat gelenigd maar niet opgeheven. Daar kwam dan nog de terreur bij die bij sommige gelegenheden door de *Wehrmacht* en voortdurend door de *SD* werd uitgeoefend: een terreur die voor elkeen overal zichtbaar was waar illegale werkers, soms ook anderen, aan de openbare weg waren gefusilleerd.

Wanneer zou het einde van al die verschrikkingen komen?

Dat was een vraag die de dagelijkse nood dagelijks stelde: aan ondernemers en arbeiders die machteloos de afbraak van hun bedrijf moesten aanschouwen; aan allen wie het gevaar boven het hoofd hing, alsnog bij een *razzia* te worden gegrepen; aan de spitters die, schamel gekleed en primitief gehuisvest, stellingen voor de gehate vijand moesten opwerpen; aan moeders die met het noodkachelkje moesten worstelen om enig warm voedsel, hoe weinig ook, toe te bereiden en desondanks hun kinderen zagen verkommeren; aan de misschien wel driehonderdvijftigduizend onderduikers (onder hen ca. zestienduizend Joden van wie velen zich al langer dan twee jaar schuilhielden), die voor *razzia's* extra beducht moesten zijn; aan de illegale werkers ook die, alle moeilijkheden ten spijt, de strijd met de bezetter voortzetten.

Van de problemen waaraan zij allen het hoofd moesten bieden, hebben wij in de eerste helft van dit deel een beeld gegeven, daarbij blijvend binnen de grenzen van het bezette gebied. Wat gebeurde daar buiten? Hoe verliep de oorlog? De weinigen die nog een radiotoestel bezaten en dagelijks met gespannen aandacht luisterden naar wat de *BBC* en Radio Oranje te berichten hadden, en allen die een illegaal nieuwsbulletin in handen kregen, wilden in de eerste plaats weten hoe het er aan de fronten voorstond — misschien waren er daarnaast ook velen die nauwelijks meer de energie oprachten om zich te interesseren voor wat er buiten de eigen kleine kring geschiedde.

★

In dit hoofdstuk willen wij het oorlogsverloop schetsen in de herfst van '44 en de winter van '44-'45, ons daarbij beperkend tot Europa.

Wat Italië betreft, is daarbij niet méér op te merken dan dat de Geallieerde legers er niet in slaagden, van het noordelijk gedeelte van de